С. ҸӘФӘРОВ

АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИНДӘ СӨЗ ЈАРАДЫҸЫЛЫҒЫ

АДУ НӘШРИЈЈАТЫ
Бакы — 1960

АЗЕРБАЈЧАН ССР НАЗИРЛӘР СОВЕТИНИН АЛИ ВӘ ОРТА
ИХТИСАС ТӘҺСИЛИ КОМИТӘСИ

С. М. КИРОВ адына АЗӘРБАЈЧАН ДӘВЛӘТ УНИВЕРСИТЕТИ

С. ЧӘФӘРОВ

1961
Проверено

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘ СӨЗ ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫ

Azərbaycan MEA Nəsimi
adına Dilçilik İnstitutunun
kitabxanası
İnv. № 4463

АЗӘРБАЈЧАН
УНИВЕРСИТЕТИ НӘШРИЈЈАТЫ
Бакы — 1960

РЕДАКТОРУ *М. ҺУСЕЈНЗАДӘ*

4463
Азерб. ССР ЕА
Низами ... Әдәбијјат
вә дил Институту
КИТАБХАНАСЫ

Селим Абдуллятиф оглы Джафаров
СЛОВООБРАЗОВАНИЕ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ
(на азербайджанском языке)
Издательство АГУ
Баку — 1960

МҮӘЛЛИФДӘН

Үмумијјәтлә түрк дилләриндә, о чүмләдән Азәрбајчан дилиндә сөз јарадычылығы просеси мүһүм ер тутмагдадыр. Һәр һансы бир түрк дилинә аид сөз јарадычылығы просесинин өјрәнилмәси онун инкишаф тарихинин дүзкүн истигамәтини ајдын етмәк, башга түрк дилләри илә олан тарихи бағлылығыны мүәјјәнләшдирмәк, түрк дилләринин мүгајисәли лүғәтини, бу вә ја дикәр түрк дилинин изаһлы вә етимоложи лүғәтләрини јаратмаг үчүн әсас ола биләр.

Сөз јарадычылығы просесинин бу вә ја дикәр саһәси мүхтәлиф түрк дилләриндә ајрылыгда тәдгиг објекти олмушса да вә бу просес ајры-ајры нитг һиссәләринин өјрәнилмәси илә әлагәдар грамматика бәһсиндә кечилмишсә дә, ајрыча олараг бир дилин лүғәт тәркибини зәнкинләшдирән хүсуси бир просес кими, демәк олар ки, һәлә өјрәнилмәмишдир. Һалбуки јухарыда көстәриләнләрин һәлли үчүн белә бир тәдгигә чох бөјүк еһтијач вардыр.

Дилимизин сөз јарадычылығы просесинин өјрәнилмәси мүасир дилимизин лүғәт тәркибинин ана дили материаллары әсасында зәнкинләшдирилмәсинә вә бүтүн елмләр саһәсиндәки терминләрин јарадылмасына фајдасы ола биләр. Азәрбајчан дилиндә бир сыра күндәлик еһтијачымызы өдәјән ев әшјасыны ифадә етмәк үчүн *тозкеш, сәрәч* вә с. кими садә асан сөзләр јаратмаг мүмкүн олдуғу һалда *пилесос, раскладушка* кими чәтин вә чохһечалы сөзләрин ишләдилмәсинә нә еһтијач вардыр?

Сөз јарадычылығы просесинин өјрәнилмәси али мәктәбләримизин филоложи факүлтәләриндә мүасир Азәрбајчан дили вә дил тарихи курсларына аид бир сыра мәсәләләрин: лексика илә грамматика арасындакы әлагә вә мүнасибәтләрин, лүғәт тәркибинин инкишафында грамматик һадисәләрин ојнадығы ролун, бир сыра архаикләшмиш көкләрин јени сөз тәркибиндә мүһафизә едилмәсинин вә классикләримизин дилиндә ишләнмиш бир сыра сөзләрин ајдынлашдырылмасына көмәк едә биләр.

Охучуларымыза тәгдим олунан һәмин әсәр үч фәсилдән ибарәтдир.

Биринчи фәсилдә гыса шәкилдә сөзләрин лексик јолла јарадылмасынын әсас хүсусијјәтләри верилмишдир.

Икинчи фәсилдә морфоложи јолла сөз јарадычылығы просесинин үмуми нәзәри мәсәләләри илә бәрабәр, бу просеси әмәлә кәтирән елементләрин мә'на вә форма хүсусијјәтләри вә ајры-ајры нитг һиссәләри үзрә јени сөзләрин јарадылмасы үсуллары көстәрилмишдир.

Үчүнчү фәсилдә синтактик јолла сөз јарадычылығы просесинин мадди әсаслары изаһ едилмиш, мүрәккәб сөзләрдә компонентләрин мә'на әлагәләриндән данышылмыш, һәм табесизлик вә табелилик әсасында, һәм дә нитг һиссәләри үзрә мүрәккәб сөзләрин јаранмасы гајдаларындан бәһс едилмишдир.

Дилимизин сөз јарадычылығы просесини даһа дәгиг вермәк үчүн, јери кәлдикчә түрк системли дилләрдән: османлы түркчәси, түркмән, өзбәк, газах, башгырд, гарагалпаг, ноғај, шор, ојрот, кумык, јагут, ујғур, чуваш дилләриндән бу дилләрә јахын олан монгол дилиндән, башга системә мәхсус олан рус вә иберија-гафгаз дилләриндән истифадә едилмишдир.

Мә'лумдур ки, дилимизин зәнкин сөз јарадычылығы просесинин бүтүн мәсәлләри әсәрдә бүтүн тәфәррүатилә өз әксини тапмамышдыр. Одур ки, бу саһәдә тәсадүф едилән бошлуға көрә бизи мүгәссир көрмәмәләрини охучуларымыздан хаһиш едир вә тәсадүф етдикләри нөгсанлар һаггында өз фикирләрини сөјләјәнләрә миннәтдарлығымызы билдиририк.

С. Ҹәфәров.

ҮМУМИ ГЕЈДЛӘР

Лүғәт дилин ән сүр'әтлә инкишаф едән һиссәсидир. Һәр бир дилин лүғәт тәркиби, о дилдә данышан халгын мадди вә мәдәни сәвијјәси јүксәлдикчә артыр, чохалыр, зәнкинләшир. Мүасир дөврдә лүғәт тәркиби зәнкин олан дилләр зәнкин вә гүдрәтли сајылыр. Мүасир Азәрбајҹан әдәби дили дә белә дилләрдән биридир.

Мүасир Азәрбајҹан әдәби дили әсримизин ән мүрәккәб, ән јүксәк фикирләри, ҹәмијјәтин инкишаф ганунларыны әкс етдирән ән дәрин нәзиријјәләрини ифадә етмәјә гадир бир дилдир. Бу исә онун лүғәт тәркибинин бу күн нә гәдәр зәнкин олдуғуну ајдын көстәрир.

Мә'лумдур ки, дил тарихи бир һадисә олараг, һәмин дили јаратмыш олан вә о дилдә данышан халгын инкишаф тарихи илә ајрылмаз бир шәкилдә бағлыдыр. Мүасир Азәрбајҹан әдәби дили вә онун он минләрчә сөзү әһатә едән букүнкү зәнкин лексикасы Азәрбајҹан халгынын илк тәшәккүлү вә инкишафы тарихи илә әлагәдар инкишаф етмишдир.

Лүғәт тәркибинин бу инкишаф просеси дилимизин дахили инкишаф ганунларына ујғун бир шәкилдә давам етмишдир. Бу вәзијјәт, ејни заманда, дилин гајда вә ганунларынын инкишафына сәбәб олмушдур. Даһа доғрусу, дилин вә онун лүғәтинин инкишафы просеси нәтиҹәсиндә мүасир дилимизин сөз јарадычылығына аид өзүнәмәхсус möһкәм гајда вә ганунлары әмәлә кәлмишдир. Бу гајда вә ганунлар мүасир дөврүмүздә дилин спесификасыны әкс етдирән елә хүсусијјәтләр кәсб етмишдир ки, онлары көрмәмәк вә инкар етмәк гејри-мүмкүндүр.

Дилимизин сөз јарадычылығыны тәмсил едән бүтүн гајда вә ганунлары, һәр шејдән әввәл, дилин өз тәркибинә, өз гурулуш хүсусијјәтләринә әсасланыр, даһа доғрусу, онун тәбиәтини, гурулуш хүсусијјәтләрини өзүндә әкс етдирир. Ајдындыр ки, һәр һансы бир дилин тәбиәти, онун гурулуш хүсусијјәтләри, һәр шејдән әввәл, һәмин дилин гармматикасында өз әксини тапыр.

Нәтиҹә е'тибарилә демәк олар ки, дилин грамматик гурулушу харичиндә сөз јарадычылығы просесинин һеч бир (һәтта ән ки-

чик) үнсүрү әмәлә кәлмәмишдир. Даһа доғрусу, бир дилин сөз јарадычылығы просеси о дилин грамматик гурулушу әсасында јаранмыш вә инкишаф етмишдир.

Чох заман тә'сирли, бә'зән дә тә'сирсиз фе'лләрин сонуна артырылан ***-ыл/-ил/-ул/-үл; -ын/-ин/-ун/-үн*** шәкилчиләри һәрәкәтин објект вә субјектә олан мүнасибәтини екс етдирән бу вә ја дикәр нөвүнү әмәлә кәтирсә дә, ејни заманда, фе'лин мүстәгим мә'насыны дәјишдирәрәк, онда јени мә'на хүсусијјәти јарадыр. Мәсәлән, биз биринә мүрачиәтлә, *гапыны чәк* десәк, о јәгин ки, ачыг бир гапыны өртмәк лазым олдуғуну баша дүшәчәк вә гапыны өртәчәкдир. Һалбуки биз она *гапыдан чәкил* кими мүрачиәт етсәк, өзү гапыдан кәнара бир нечә аддым атмаг һәрәкәтини ичра едәчәкдир. Демәли, *гапыны чәк* чүмләсиндә ичра олунан һәрәкәтлә *гапыдан чәкил* чүмләсиндә ичра олунан һәрәкәт бир-биринин ејни дејил, тамамилә бир-бириндән фәргли олан бамбашга һәрәкәтләрдән ибарәтдир. Она көрә дә *чәк* вә *чәкил* сөзләри (көкләри ејни олса да) мүхтәлиф мә'налы фе'ллләрдир.

Севил, әкин, бичин кими бир чох сөзләрдә ејни шәкилчиләрин јени мүстәгил мә'на јаратмаг хүсусијјәти даһа габарыг шәкилдә өзүнү көстәрмишдир.

Јахуд дилимиздә атрибутив исимләр әмәлә кәтирән ***-чы/-чи/-чу/-чү*** шәкилчисинин сифәтләрә әлавә едилә билмәмәси әлбәттә дилимизин тәбиәти, онун грамматик гурулушу илә әлагәдардыр.

Гаратојуг, Чәнлибел, гәндтөкән, ајаггабы кими јүзләрчә мүрәккәб сөз синтактик әлагәләр вә дилимизә мәхсус башга хүсусијјәтләр әсасында јаранмышдыр.

Дилимиздә синтактик әлагәләрдән харичдә јаранан һеч бир мүрәккәб сөз јохдур. Она көрә дә бүтүн мүрәккәб сөзләрин јаранмасында мүтләг бу вә ја дикәр грамматик гајда өз әксини тапыр, башга сөзлә десәк, һәр һансы бир мүрәккәб сөз бу вә ја дикәр грамматик гајда әсасында тәшәккүл едир вә мүрәккәб сөз шәклинә дүшүр.

Дејиләнләрә јекун вурдугда, беләә нәтичәјә кәлмәк олар ки, сөз јарадычылығы просесини грамматик вә гејри-грамматик типләрә ајырмаг олмаз.

Е. В. Севортјан шәкилчиләр васитәсилә олан сөз јарадычылығыны әсас е'тибарилә грамматик, сөзләрин бирләшмәси васитәсилә олан сөз јарадычылығыны гејри-грамматик адландырыр.* Һалбуки мүрәккәб сөз дахилиндә онун компонентләринин әлагәјә кирмәси вә бирләшмәси просесинин өзү дә анчаг грамматик васитәләрин нәтичәсиндә баш верир.

Ајдын бир мәсәләдир ки, сөз јарадычылығы просесиндә өз әксини тапмыш олан вә бу просеси тә'мин едән бүтүн грамматик

* Бах. Э. В. Севортян, Соотношение грамматики и лексики в тюркских языках. Вопросы теории и истории языка в свете трудов И. В. Сталина по языкознанию, М., 1952., стр. 366.

васитәләр јени јаранмыш сөзүн дахилиндә донуг бир вәзијјәтә дүшүр вә өз грамматиклик мә'насыны итирир. Мәсәлән, *чапачаг, ганачаг, газмаг, Горхмаз, ачар* сөзләрини дүзәлдән ***-ачаг, -маг, -маз, -ар*** шәкилчиләри әслиндә мүәјјән кәләчәк заман, мәсдәр, инкарын мүзареси вә мүзаре заман шәкилчиләри олса да, көстәрилән сөзләрин тәркибиндә, онлар грамматик мә'нанын әмәлә кәтирилмәсинә дејил, сөзләрин јени лексик ваһидә чеврилмәсинә хидмәт етмишдир. Она көрә дә, бу шәкилчиләр јени шәраитдә өз әввәлки мә'насындан фәргли олан лексик үнсүрләр јеринә кечмишдир.

Лакин бу, һеч дә сөз јарадычылығы просесинин гејри-грамматик бир јолла әмәлә кәлмәси демәк дејилдир. Сөз јарадычылығы просесиндә грамматик үнсүрләрин лексик үнсүрләрә чеврилмәси, јә'ни бир кејфијјәтдән башга бир кејфијјәтә кечмәсинин өзү, дилин дахили инкишаф ганунлары, грамматик гурулушу илә әлагәдар бир мәсәләдир. Демәли, түрк системли дилләрин, о чүмләдән Азәрбајчан дилинин сөз јарадычылығы просесини грамматик вә гејри-грамматик олараг икијә ајырмаг, мәнчә, дилин инкишаф ганунларына, диалектик мәнтигә ујғун кәлмәјән јанлыш бир јолдур.

Азәрбајчан дилинин сөз јарадычылығы просесини вә бу просес әсасында јаранан јени лексик ваһидләри, онун өз дахили инкишаф ганунларына әсасән ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1. Сөзләрин лексик јолла әмәлә кәлмә просеси.
2. Сөзләрин морфоложи јолла әмәлә кәлмә просеси.
3. Сөзләрин синтактик јолла әмәлә кәлмә просеси.

Дилимизин гәдим вә ән гәдим дөврләриндән давам едәрәк кәлмәкдә олан, мүасир дилимиздә јени хүсусијјәтләр кәсб едәрәк давам едән бу үч јолу бир-бириндән тәчрид едилмиш, һеч бир әлагәси олмајан хүсуси јоллар кими дүшүнмәк олмаз.

Дилимиздә сөз јарадычылығы просесинә мәхсус һәр үч јол өз инкишаф тарихи е'тибарилә бир-биринә бағлы олуб, бири дикәринин јаранмасында вә инкишафында чох бөјүк рол ојнамышдыр. Индинин өзүндә беләә, истәр лексик, истәрсә морфоложи вә истәрсә дә синтактик јолла јени лексик ваһидләрин (сөзләрин) әмәлә кәлмә просесиндә јахын бир әлагәнин олдуғуну ајдын мүшаһидә едирик.

577.8-24.

ЛЕКСИК ЈОЛЛА СӨЗЛӘРИН ӘМӘЛӘ КӘЛМӘ ПРОСЕСИ

Лексик јолла сөзләрин әмәлә кәлмә просеси морфоложи вә синтактик јолла сөзләрин әмәлә кәлмә просесиндән, әсасән өз садәлији е'тибарилә фәргләнир. Лакин заһирән садә көрүнән бу јол, һәгигәтдә даһа мүрәккәб олуб, дәрин тәдгигата еһтијачы олан јоллардан биридир. Чүнки өз тарихи вә мәншәји е'тибарилә бу јолла әмәлә кәлмиш јүзләрчә сөзләр мүасир әдәби дилин лүғәт тәркибиндә елә дәјишмиш вә елә бир формаја дүшмүшдүр ки, онларын нә заман һәм дә бу јолла әмәлә кәлдијини мүәјјәнләшдирмәк чох чәтин олур. Бунунла белә, дилимиздә сөзләрин әмәлә кәлмәси вә инкишафы тарихиндә өз әксини тапмыш олан бу просес мүасир әдәби дилимизин лүғәтинин зәнкинләшмәсиндә дә фәал бир рол ојнајыр вә өз мөвгејини мөһкәм мүһафизә едир.

Лексик јолла сөзләрин әмәлә кәлмә просесинин маһијјәти ондан ибарәтдир ки, бурада јени әмәлә кәлән лексик ваһидләр (сөзләр), әсасән, һазыр бир шәкилдә дилә дахил олур вә ја әмәлә кәлән һәр һансы јени лексик ваһид онун төрәдији илк мәншәјиндән өз мәзмуну вә һәтта формасы е'тибарилә узаглашыр, јени мәзмунлу, јени формалы мүстәгил бир сөз кими тәшәккүл тапыр.

Дилимиздә лексик јолла сөзләрин әмәлә кәлмә просесинин бир нечә хүсусијјәтинә тәсадүф едилир. Даһа доғрусу, бу просес, демәк олар ки, бир-бириндән фәргли олан бир нечә үсулла әмәлә кәлир.

1. Мүасир Азәрбајчан әдәби дили үзрә сөзләрин лексик јолла әмәлә кәлмә просесиндә вә зәнкинләшмәсиндә мүһүм мәнбәләрдән бири кими онун диалектләрини һесаб етмәк олар. Доғрудан да, диалектләр әдәби дилимизин лүғәт тәркибини зәнкинләшдирән түкәнмәз бир мәнбәдир.

Үмумијјәтлә, мә'лумдур ки, һәр һансы бир әдәби дил о дилин бу вә дикәр диалекти әсасында формалашыр. Мөвчуд олан гәнаәтә көрә Азәрбајчан әдәби дили дилимизин шәрг диалектләри әсасында формалашмышдыр*. Лакин мүасир әдәби дилимиз башга диалектләрин һесабына, ејни заманда шәрг диалектләри өз кечмиш вәзијјәтинә нисбәтән о гәдәр дәјишмишдир ки, һәмин диалектләр илә әдәби дил арасында бөјүк бир фәрг әмәлә кәлмишдир. Она көрә дә, чох заман мүасир Азәрбајчан әдәби дилинин шәрг диалектләри әсасында формалашмасы фикри өзүнә гаршы бир шүбһә доғурур.

Мүасир Азәрбајчан әдәби дилинин бу вәзијјәти ачыг көстәрир ки, онун һәм тәшәккүлүндә, һәм дә хүсусилә сонракы инкишафында бүтүн диалектләр иштирак етмиш вә өз хүсусијјәтләрини әдәби дилдә мүәјјән дәрәчәдә сахламышдыр.

Беләликлә, мүасир Азәрбајчан әдәби дили бу дилин бүтүн диалектләриндән кечмиш онун лүғәт фондунун әсас һиссәсини тәшкил едән сөзләрдән ибарәтдир.

Әдәби дил лүғәтинин диалектләр һесабына инкишафында вә зәнкинләшмәсиндә, әсас е'тибарилә, бу вә ја дикәр диалектин әһатә етдији мәһәлдән јетишмиш шаир вә јазычылар бөјүк рол ојнамышлар. Мүасир әдәби дилимиздә бу күн әдәби дилин тәркиб һиссәси кими ишләнән чох сөз вардыр ки, бу сөзләр вахтилә мүхтәлиф диалектләрин лүғәт тәркиби даирәсиндән харичә чыхмадыглары һалда, М. В. Видади, М. П. Вагиф, Г. Б. Закир, М. Ф. Ахундов, Һ. Б. Зәрдаби, С. Ә. Ширвани, Ә. Сабир кими шаир вә јазычыларымыз бунлары өз әсәрләриндә ишләдәрәк чанландырмыш, үмумхалг колорити вермиш вә әдәби дил лүғәтинә дахил етмишләр.

Вахтилә бу вә ја дикәр диалектә мәнсуб олмуш белә сөзләри мүасир әдәби дилимизин лүғәт тәркибиндән сечә билмәк вә һансы диалектдән кәлдијини мүәјјәнләшдирмәк үчүн әдәбијјат тарихимизи өз өлмәз әсәрләрилә зәнкиләшдирмиш шаир вә јазычыларымызын дилини лексик чәһәтдән тәдгиг етмәк вә ишләтдикләри бүтүн сөзләри һесаба алмаг, даһа доғрусу, һәр јазычынын дилинин лүғәтини тәртиб етмәк лазымдыр. Бу исә арзу олундуғу кими асан сурәтдә һәјата кечилә билән мәсәләләрдән дејилдир. Лакин, белә бир иш көрүлмәдән, мүасир дөврүмүздә әдәби дилә диалектләрдән ахыб кәлмәкдә олан сөзләрин дә дүрүст мүәјјәнләшдирилмәси чох бөјүк чәтинлијә раст кәлә биләр.

Ајры-ајры диалектләрдән Азәрбајчан әдәби дилинә дахил олмуш вә дахил олмагда давам едән сөзләри дүзкүн мүәјјәнләшдирмәк үчүн онун бүтүн диалектләрини вә шивәләрини өјрәнмәк, бу диалект вә шивәләрин мүкәммәл лүғәтини тәртиб етмәк лазым кәлир. Бунунла белә, диалектләрдән мүасир әдәби дилә сөзләрин кәлмә просесини инди изләмәк нисбәтән асанлыг төрәдир. Чүнки бу вә ја дикәр јазычынын дилиндә ишләнән һәр һансы бир јени

* Бах, проф. М. А. Ширалиев, О диалектной основе Азербайджанского национального языка, журнал «Языкознание» № 1, 1958 г.

ифадә формасы вә јени мәзмун кәсб едәрәк јенә дә бу дилә гајытмышдыр. Мәсәлән, фарсчадан дилимизә кәлмиш *түфәнк* сөзү әслиндә Азәрбајчан (түрк) сөзү олуб *түфмәк* (тулламаг, атмаг) сөзүндән (чөкәк, үркәк вә с. кими) дүзәлән *түфәк* сөзүнү фарслар гәбул етдикдән сонра өз дилләринин фонетик хүсусијјәтинә ујғунладшырараг *түфәнк* шәклинә салмышлар.

Башга дилләрдән кечмиш истәр дүзәлтмә вә истәрсә мүрәккәб сөзләри бизим дилимиздә дә о заман дүзәтмә вә ја мүрәккәб сөзләр кими гәбул етмәк олар ки, һәмин сөзләрин тәркибиндә иштирак едән лексик ваһидләр бу дилдә дә ајрыча лексик ваһидләр кими ишләнмиш олсун, јәни заманда дүзәлтмә сөзләри әмәлә кәтирән үнсүр дилимиздә бир чох сөзләри әмәлә кәтирә билән шәкилчи кими өзүнү көстәрә билсин.

3. Дилимиздә лексик јолла сөзләрин јаранма просессиндә сөзләрин чохмә'налылыгдан (полисемантикликдән) омонимләшмәјә доғру инкишафы јолу да аз рол ојнамыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, бу һадисә, һәр шејдән әввәл, дилин өз дахили аләминдә баш верир вә белә просесдә онун әсас лүғәт фондуна мәхсус олан сөзләри иштирак едир.

Ајдындыр ки, дилимиздә сөзләрин мә'на чаларлығына ајрылмасы просеси бүтүн нитг һиссәләри вә нәһајәт, чох мә'на кәсб етмәси просеси бүтүн нитг һиссәләриндә баш верирсә дә, бунларын просес дәрәчәси ејни олмур. Дилимиздә чохмә'налылыға мејл көстәрән биринчи нитг һиссәси фе'лдир. Бу чәһәтдән, демәк олар ки, икинчи јери исим вә үчүнчү јери сифәт тутур.

Буна көрәдир ки, дилимиздә тәк мә'налы (моносемантик) фе'лә чох чәтин тәсадүф едилир, бәлкә дә һеч тәсадүф едилмир. Фе'лләрин бу хүсусијјәти дилимизин фразеолокијасында мүһүм јер тутан идиомаларын јаранмасында онларын фәал иштиракы үчүн имкан јарадыр. Мүасир дилимиздә мөвчуд идиомаларын әксәријјәтинин фе'ли идиомалардан, јә'ни фе'ллә еквивалент идиомалардан ибарәт олмасы буну ачыг көстәрир.

Сөзләрин чохмә'налылыг кәсб етмә просесиндә нитг һиссәләри үзрә олан белә бир тәнасүб чохмә'налылыгдан омонимләшмә просесинә шамил дејилдир. Икинчи просес биринчинин давамы олдуғуна бахмајараг, онун биринчидән фәргли олан өзүнәмәхсус тәнасүбү вардыр. Белә ки, чохмә'налылыгдан омонимләшмәјә доғру олан просесдә нитг һиссәләри үзрә ән чох исимләр вә сифәтләр рол ојнајыр. Чохмә'налылығын инкишафы јолу илә әмәлә кәлмиш фе'лләрә дилимиздә чох надир тәсадүф едилир. Бунун сәбәби, бизчә ондан ибарәтдир ки, фе'лин ифадә етдији һәрәкәт мәфһуму әшја вә онун тәркибиндә, үзәриндә олан она мәхсус әламәтдән даһа абстракт бир характерә маликдир. Бу исә мүхтәлиф әшјаја мәхсус мүхтәлиф тәрзли һәрәкәтләрин заман вә мәкана көрә ејни олмасы илә изаһ едилир. Она көрә дә һәр һансы бир һәрәкәтин мә'на вариантлары вә ја мә'на чаларлығы; мәсәлән, *чалмаг* һәрәкәтинин мә'на ајрылыглары *от чалмаг, гавал чалмаг, кларнет чалмаг, гармон чалмаг, әл чалмаг, илан чалмаг* вә с. ифадәләриндә өзүнү нәзәрә чарпдыра билир. Бүтүн бу ифадәләрдә *чалмаг* һәрәкәти мүхтәлиф тәрздә вә мүхтәлиф мәкан шәраитиндә ичра олундуғуна бахмајараг, заман е'тибарилә, демәк олар ки, ејни сүр'әтә маликдир.

Кетмәк һәрәкәти, *гарышга кедир, адам кедир, ат кедир, машын кедир, гатар кедир* вә с. ифадәләриндә мүхтәлиф тәрздә вә мүхтәлиф заман дахилиндә ичра олундуғуна бахмајараг, мәкан шәраити е'тибарилә, демәк олар ки, бирләшир. Башга сөзлә десәк, бүтүн бу мүхтәлиф мә'на хүсусијјәтләринә малик олан *кетмәк* һәрәкәти анчаг мәкан әламәти васитәсилә мүәјјән едилә билир.

Беләликлә, ајдын олур ки, һәр һансы бир һәрәкәт мәфһумунун мүхтәлиф мә'на вариантларына ајрылараг јени бир хүсуси мә'на-ја малик мәфһум кәсб етмәси үчүн һәрәкәт тәрзинин, заман вә мәкан шәраитинин тамамилә дәјишилмәси лазымдыр ки, бу да чох чәтин баша кәлән просесләрдән биридир.

Буна бахмајараг, фе'лләрдә дә чохмә'налылыгдан кечәрәк омонимләшмә јолу илә јени сөз ваһидләринин јаранмасы просесинә тәсадүф едилир; мәсәлән, *үзмәк* сөзү бир-бириндән фәргли олан ики мүхтәлиф һәрәкәт мәфһумуну—гопармаг вә хүсуси вәрдиш нәтичәсиндә суда һәрәкәт едә билмәк мәфһумларыны ифадә едир. Үзмәк сөзүнүн ифадә етдији һәр ики һәрәкәт мәфһуму һәм тәрз, һәм заман вә һәм дә мәкан шәраити е'тибарилә бир-бириндән фәрглидир.

Фе'лләрдә чохмә'налылыгдан кечәрәк омонимләшмә просеси илә јени лексик ваһидләрин јаранмасы о заман фәал бир шәкилдә өзүнү көстәрир ки, һәрәкәтлә ону ичра едән әшја арасында олан мүнасибәт, јә'ни һәрәкәт илә материјанын вәһдәти формал чәһәтдән өз варлығыны бу мәфһумларын шүурумузда фәргләндириләрәк абстраклашдырылдығы бир дөврдә дә сахланмыш олур. Даһа доғрусу, истәр әшјаны, истәрсә дә она хас олан һәрәкәти ифадә едән форма—сөз өз вәһдәтини (ејнилијини) мүһафизә едир, јә'ни ејни фонетик тәркибә малик олан сөз мүхтәлиф шәраитдә һәм әшјаны, һәм дә һәрәкәти билдирмәк хүсусијјәтини мүһафизә едир; мәсәлән,*сач*(маг)—фе'л, *сач*—исим, *көч*(мәк)—фе'л, *көч*—исим, *дүз*(мәк)—фе'л, *дүз*—исим, сифәт вә ја зәрф, *ач*(маг)—фе'л, *ач*—исим, сифәт вә ја зәрф вә с.

Фе'лләрдә мүшаһидә олунан белә омонимләшмә просеси өз мәншәји е'тибарилә дилимизин инкишафынын чох гәдим дөврләринә аид олуб, сөзүн мүхтәлиф мә'наја ајрылмасы јолу илә дејил, әксинә өз маһијјәти е'тибарилә бир вәһдәт тәшкил едән әшја вә һәрәкәт мәфһумларынын гәдим ифадә формасынын индијә гәдәр мүһафизә олунмасы јолу илә әмәлә кәлмишдир. Она көрә дә, бу јол мүасир дилимизин сөз јарадычылығында бу күн лексик јолла сөзләрин әмәлә кәлмәси гајдаларында өз әксини тапа билмир.

Јухарыда көстәрдијимиз кими, сөзүн чохмә'налылығындан омонимләшмә јолу илә јени сөзләрин (мәфһумларын) әмәлә кәлмә просеси исимләрдә вә сифәтләрдә даһа фәал рол ојнајыр. Белә бир просес ејни нитг һиссәси даирәсиндә гала билдији кими, бу

даирәдән кәнара да чыха биләр. Башга сөзлә десәк, сөзүн чохмә'-налылығындан омонимләшмә просесиндә исимдән јенә дә исим вә ја сифәтдән јенә дә сифәт төрәјә билдији кими, исимдән сифәт, сифәтдән исим вә саирә төрәјә биләр. Бу просесләр өз хүсусијјәтләринә көрә, әлбәттә, бири-бириндән фәргләнир.

Исимләрдән исимләрин төрәмәси просесиндә бунлары мүшаһидә етмәк олар:

а) Үмуми исимләрин хүсуси исимләрә кечмәси нәтичәсиндә.

Бу просесдә әксәријјәтлә һејван, гуш, битки адлары рол ојнајыр. Мәсәлән:

Һејван адларындан: *Аслан, Гафлан, Чејран, Марал* вә с.;
Гуш адларындан: *Туту, Лачын, Көјәрчин, Сона* вә с.;
Битки адларындан: *Чичәк, Бадам, Нәркиз, Бәнөвшә* вә с.;
Үмуми шәхс адларындан: *Адам, Нөкәр, Киши, Хан* вә с.;
Чансыз әшја адларындан: *Зүмрүд, Алмаз, Дәмир, Полад, Ајна* вә с.

б) Әшја вә ја һадисәләрин бир-биринә бәнзәмәси нәтичәсиндә; мәсәлән *пул—мал* мүбадиләсиндә ишләдилән васит, *пул—балыгларын* үзәриндә олан даирәви шәкилдәки бәрк маддә*, *ијнә*—тикиш үчүн ишләдилән аләт, *ијнә*—хәстәјә дәрман вурмаг үчүн ишләдилән аләт; *кома*—үст-үстә төкүлмүш әшјанын тәшкил етдији јығым (буғда комасы, торпаг комасы, от комасы), *кома—ев* (гибраәт комасы); *лил*—чох нарын гум, *лил*—палтар јујуланда ишләдилән тоз кими көј рәнкли маддә; *ағач*—бәрк көвдәли шах будаглы битки, *ағач*—ағачдан һазырланмыш тикинти материалы.

в) Әшјанын фәалијјәти, һәрәкәти илә мејдана кәлән һадисә вә ја нәтичә; мәсәлән, *ај*—јерин әтрафында фырланан пејк, *ај*—пејкин һәрәкәти илә әлагәдар олан 30 күн; *дил*—ағызда олан әт парчасы,*дил*—инсанлара мәхсус данышыг һадисәси; *гол*—бәдәнин чијиндән дырнаглара гәдәр узанан һиссәси, *гол*—имза, *һал*—вәзијјәт, *һал*—исмин башга сөзләрлә әлагәјә кирдикдә дүшдүјү вәзијјәт.

Сифәтләрдән исимләрин төрәмәси вә ја исимләрдән сифәтләрин төрәмәси һадисәләри исә бу нитг һиссәләриндән биринчинин—сифәтин субстантивләшмәси, икинчинин—исмин атрибутивләшмәси илә әлагәдардыр. Лакин мүасир дилимиздә биринчи һадисә икинчијә нисбәтән даһа гүввәтлидир.

Сифәтләрин субстантивләшмәси нәтичәсиндә онлардан исимләрин төрәмәси дә өз маһијјәти е'тибарилә мүәјјән просесин нәтичәсиндә вә ја әламәтин әшјада мүшаһидәсиндән асылыдыр; мәсәлән, *гәһрәман, гоча, көзәл, јахшы* кими сифәтләрин субстантивләшмәси өз тә'сирини елә күчлү бир шәкилдә көстәрир ки, нәтичәдә онун исим кими тәсәввүрү мөһкәмләнир вә исимлик мәфһумуна чеврилир. Даһа доғрусу, бу сөзләр сифәтлик мәфһуму илә

---

* Мә'лумдур ки, кечмишдә мүхтәлиф металдан (гызыл, күмүш вә с.) ибарәт пул ишләнмишдир. Бу пул индики кими даирәви шәкилдә олмушдур. Балыгларын үзәриндә олан бәрк маддәнин парлаглығы вә даирәвилији онун пул адландырылмасына сәбәб олмушдур.

јанашы олараг ејни заманда исимлик мәфһумуну да ифадә етмәк һүгугуну газаныр, јени лексик ваһидә чеврилир.

Көзәли чиркиндән, јахшыны писдән сечә билмәк лазымдыр. Адамларын гочасыны кәнчиндән ајыран бир чох әламәтләр вардыр чүмләләриндә *көзәл, чиркин, јахшы, пис* вә *гоча, кәнч* сифәтләри субстантивләшмишсә дә, өз сифәтлик мәфһумуну сахламышдыр.

Үч көзәлин севдасына дүшмүшәм:
Бири Лејли, бири Сәнәм, бир күл.

(фолклордан).

Гоча дәјирманын дамына чыхды, кәнч гочанын көмәјинә кәлди,—мисалларында исә *көзәл, гоча* вә *кәнч* сөзләри сифәтлик мәфһумундан даһа чох исимлик мәфһумуну ифадә едир.

Јахшы бизә кәлмишди. Көзәл иш нормасыны артыгламасилә јеринә јетирир. VI кәнчләр фестивалы 1957-чи илдә Москвада кечирилди—чүмләләриндә *јахшы, көзәл,* вә *кәнч* сөзләри артыг тамамилә исимлик мәфһумуну ифадә едир.

Биринчи вә икинчи мисаллардакы *көзәл, јахшы* вә *кәнч* сөзләри бир мәфһумун чохмә'налылығыны ифадә едирсә, биринчи вә үчүнчү мисаллардакы *көзәл, јахшы* вә *кәнч* сөзләри мүхтәлиф мәфһумлары ифадә едән омонимләр кими сабитләшир.

Исимләрдән сифәтләрин төрәмәсиндә дә ејни вәзијјәтин экси өзүнү көстәрир, јә'ни бурада атрибутивләшмә һадисәси рол ојнајыр. *Көј, ағ* вә с. бу кими бир чох сифәтләр исимләрин атрибутивләшмәси јолу илә әмәлә кәлмишдир ки, буна һеч бир шүбһә ола билмәз. Лакин бу һадисәнин мүасир дилимиздә өзүнү зәиф көстәрмәсинә сәбәб бизчә шүурун инкишафы илә әлагәдар олараг, әламәти ифадә едән башга сөз јарадычылығы васитәләринин даһа чох инкишаф етмиш олмасыдыр.

Мүасир дилимиздә *дәмир гапы, гызыл саат, күмүш гашыг* ифадәләриндә *дәмир, гызыл, күмүш* исимләри атрибутивләширсә дә, тамамилә сифәтләшә билмир. Бунлар анчаг идиоматик ифадә дахилиндә (мәсәлән, *дәмир ирадә, гызыл хасијјәт, күмүш сач* вә с.) өз атрибутивләшмә просесини даһа да гүввәтләндирир ки, чох заман бунлар лексик ибарә тәшкил едир вә тәһлил олунмур.

Исимләрин атрибутивләшмәси јолу илә әмәлә кәлмиш бә'зи сифәтләрин дилимиздә јенә дә субстантивләшәрәк јени исимләр әмәлә кәтирдији дә мүшаһидә едилир; мәсәлән, *ағ*—јас мә'насында[1] (исим)—*ағ*—әшјанын рәнки (сифәт)—*ағ*—без (исим), *көј*—сәма(исим) — *көј*—әшјанын рәнки (сифәт) — *көј*—көјәрти (исим).

Чохмә'налылыгдан омонимләшмә јолу илә јени сөзләрин әмәлә кәлмәсиндә адвербиаллашма һадисәси дә рол ајнајыр. Бу һадисә нәтичәсиндә үмумијјәтлә түрк системли дилләрдә, о чүмлә-

---

[1] С. Чәфәров.—Мүасир Азәрбајчан дили, Бакы, 1949, сәһ. 34.

дән Азәрбајчан дилиндә сифәтләрин зәрфә чеврилмәси просеси баш верир; мәсәлән, *ити бычаг, дүз сөз, јахшы хөрәк* ифадәләриндә *ити, дүз, јахшы* сөзләри сифәт олдуғу һалда: *Су ити ахыр, О дүз данышыр, Әли јахшы охујур* ифадәләриндә *ити, дүз* вә *јахшы* сөзләри адвербиаллашма јолу илә зәрф нитг һиссәсинә чеврилмишдир.

Сифәтин адвербиаллашмасында әсас әламәт сөзүн исимдән ајрылараг фе'лин әввәлинә кәлмәси, јә'ни әшјанын әламәтини дејил, һәрәкәтин әламәтини билдирмәк хүсусијјәтини кәсб етмәси олдуғундан бир чох дилчиләр бу сөзләри зәрф кими гәбул етмир вә адвербиаллашдыгдан сонра да сифәт олараг галдығыны иддиа едирләр.

4. Лексик јолла сөзләрин јаранма просесиндә сөз дахилиндә бу вә ја дикәр сәсин дәјишмәси, јахуд дүшмәси нәтичәсиндә јени сөзләрин әмәлә кәлмәси һадисәсинә дә тәсадүф едилир. Бу һадисә ән чох ики мүхтәлиф мәфһум ифадә едән омоним сөзләрдә баш верир. Бу исә һәр бир мүстәгил мәфһумун мүстәгил форма илә ифадә олунмаг тәләбиндән ирәли кәлир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, сәс тәркибиндә дајишиклик әмәлә кәлмәклә јени сөзләрин јаранмасы үсулу дилимиздә даһа гәдим дөврләрә шамил олдуғундан, ејни заманда сөздә сәс дәјишмә просеси чох кеч баша кәлдијиндән мүасир дилдә буну мүшаһидә етмәк чәтин олур. Мүасир дилдә бу күн биз анчаг вахтилә баш вермиш бу һадисәнин изләрини тапа билирик. Бунун үчүн ашағыдакы сөзләри нәзәрдән кечирәк:

Фикримизчә, *дағ* вә *тағ* сөзләринин истәр мә'нача фәргләнмә вә истәрсә формача ајрылма мәнбәји бир олмушдур. Мә'лумдур ки, јерин үмуми сәтһиндән өз габармасы илә сечилән һиссәси *дағ* адланыр. Јәгин ки, халгымыз өз мәишәтилә әлагәдар олараг, *ев, көрпү, дәрваза* вә с. тикәркән һәр һансы габарыг бир тикинти һиссәсини дә *дағ* адландырмышдыр. Сонралар бу сөздә олан *д* сәси *т* сәсинә кечәрәк *тағ* сөзү әмәлә кәлмишдир.

Бунун кими *көз* вә *көр* мәфһумлары да бир сөзлә, фикримизчә *көз* сөзү илә ифадә едилмишдир. Азәрбајчанча *көрүкмәк* сөзү мүасир османлы түркчәсиндә *көзүкмәк** кими ифадә едилир. Бу, ону көстәрир ки, дилимиздә *көзүкмәк* формасындан ајрылараг *көрүкмәк* формасына дүшмүш олан сөз османлы түркчәсиндә һәлә дә өз ибтидаи формасыны сахламагдадыр.

Ејни фикри *инан—инам, тәк—дәк, гурут—гуруд* сөзләри һаггында да сөјләмәк олар.

Инан (маг) фе'линин сонунда олан *н* сәси *м* сәсинә кечмәклә бу һадисәнин нәтичәсини ифадә едән *инам* исми әмәлә кәлмишдир.

Гурут (маг) фе'линин сонунда олан *т* сәси *д* сәсинә кечмәклә сүзмәнин гурудулмасы нәтичәсиндә әмәлә кәлмиш маддәни ифадә едән *гуруд* исми формалашмышдыр.

---

* Д. А. Магазинник. — Турецко-русский словарь, М., 1945 г., сәһ. 218.

Мә'лумдур ки, дилимиздә бә'зи гошмалар (кими, гәдәр) омонимлик хүсусијјәтинә маликдир*. Бу гошмалар јијәлик һалы илә ишләндикдә она бәнзәтмә мә'насыны, јөнлүк һалы илә ишләндикдә исә бу һала мәсафә мә'насыны верир. Бизчә биринчи мә'нада ишләнән *кими, гәдәр* гошмаларынын синоними олан *тәк* гошмасы илә икинчи мә'нада ишләнән *кими, гәдәр* гошмаларынын синоними олан *дәк* гошмасы да вахтилә бир шәкилдә—*тәк* шәклиндә ишләнмишдир. Бу гошма јијәлик һалы илә ишләндикдә һал шәкилчиси самитлә битдијиндән, гошманын әввәлиндә олан *т* сәси өз варлығыны сахлаја билмишдир, јөнлүк һалы илә ишләндији заман һал шәкилчиси саитлә гуртардығы үчүн гошманын әввәлиндә кәлән *т* сәси ики саитин тә'сири алтында *д* сәсинә кечмиш вә *тәк* гошмасындан ејни заманда формача фәргли олан *дәк* гошмасыны әмәлә кәтирмишдир.

Сөздә сәс тәркибинин дәјишмәсилә јени сөзләрин јаранмасы вә ја сөзләрин һәм тәләффүз, һәм дә јазылы шәклинин дәјишмәси мүхтәлиф түрк дилләринин формалашмасында мүһүм рол ојнамыш вә әсас јери тутмушдур. Буну мүхтәлиф түрк системли дилләрдән алынмыш мисалларла сүбут етмәк олар; мәсәлән, азәрбајчанча *дағ, јағмаг* сөзләри кумык дилиндә *тав, јавмаг* шәклиндә, *мән* сөзү османлыча *бән* формасында, *су* сөзү башгырд дилиндә *һав*, кумык дилиндә *сув* шәклиндә, *палчыг* сөзү газах дилиндә *балшыг*, башгырд дилиндә *болсыг* шәклиндә, *даш* сөзү ујғур, кумык вә башгырд дилләриндә *таш*, өзбәк дилиндә *тош*, газах дилиндә *тас* шәклиндә ишләдилир. Бундан әлавә бә'зи түрк дилләриндә бу вә ја башга сөз архаикләшдији һалда, бә'зисиндә бу дилин луғәт тәркибинин әсас луғәт фондуну тәшкил едир; мәсәлән, Азәрбајчан дилиндә *тәмиз, саф* мә'насында ишләдилән *ари* сөзү *(ајдан ары, судан дуру, дүјүнү арыд)* архаикләшдији һалда, кумык дилиндә, *арив*—көзәл мә'насында јашамагдадыр. Јенә дә пајыз мә'насында ишләнән *күз* сөзү дилимиздә архаикләшдији һалда, ујғур, газах, кумык дилләриндә *күз*, башгырд дилиндә *көз* шәклиндә һәмин дилләрин луғәт тәркибиндә әсас јер тутмагдадыр.

Бүтүн бу мисаллар көстәрир ки, сөздә сәсләрин дәјишмәси нәтичәсиндә јени сөзләрин әмәлә кәлмә просеси дилимизин тарихи инкишафыны, башга түрк дилләри илә олан әлагә вә мүнасибәтини өјрәнмәк ишинә чох көмәк едә биләр. Беләликлә, демәк олар ки, сөз тәркибиндә сәсләрин дәјишмәси просеси даһа бөјүк бир әһәмијјәт кәсб едир вә түркологијада тарихи-мүгајисәли методун әсас васитәләриндән бири олараг өзүнү көстәрир.

5. Лексик јолла луғәт тәркибинин зәнкинләшмәсиндә вә јени сөзләрин әмәлә кәлмәсиндә мүһүм јерләрдән бирини дә сөз көкүнүн өз мүстәгиллијини итирәрәк сөздүзәлдичи (лексик вә ја лексик-грамматик, бә'зән дә грамматик-лексик) шәкилчи илә

---

* С. Ҹәфәров, Азәрбајҹан дилинин гошмалары һаггында, Азәрб. ССР ЕА-нын хәбәрләри, № 4, 1956, сәһ. 92.

Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Kitabxanası
Азәрб. ССР ЕА Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институту Китабханасы
4463

гарышыб, тәркиб һиссәләринә ајрылмајан јени бир сөз әмәлә кәтирмәси просеси тутур. Бу просес өз маһијјәти е'тибарилә бир тәрәфдән сөздә сәсин дәјишмәси просеси илә, дикәр тәрәфдән морфоложи үсулла сөзләрин јаранмасы просеси илә әлагәдардыр. Белә ки, бир тәрәфдән һәр һансы бир сөзүн бурада көстәрилән просеси кечирмәси үчүн дүзәлтмә сөздән ибарәт олмасы, дикәр тәрәфдән исә сөз көкүнүн өз мүстәгиллијини итирмәси вә шәкилчи илә гарышараг тәркиб һиссәләринә ајрылмајан јени сөзә чеврилмәси лазымдыр ки, бу да сөздәки сәсләрин дүшмәси вә ја дәјишмәси илә мејдана кәлир.

Мә'лумдур ки, түрк дилләриндә сөз көкү мүәјјән бир мәфһум ифадә едән лексик бир ваһид кими өзүнү көстәрир. Һәр һансы бир сөз көкүнә шәкилчи артырылараг јени сөз дүзәлдилдикдә дә сөз көкү өз әсас мәфһум ифадә етмәк хүсусијјәтини итирмир вә шәкил бүтөвлүјүнү мүһафизә едир. Јени әмәлә кәлән сөзүн ифадә етдији мәфһум сөз көкүнүн мәфһуму илә бу вә ја дикәр чәһәтдән мүхтәлиф әлагә бағлары илә мүнасибәтдә олур. Мәсәлән; *газ* (маг) сөзүнә әввәлчә *-ма* шәкилчиси артырылараг *газма* сөзү, сонра *-чы* шәкилчиси артырылараг *газмачы* сөзү әмәлә кәтирилмишдир. *Газма* сөзүндә *газмаг* һәрәкәтинин просеси әшја кими абстрактлашмышса, *газмачы* сөзүндә һәмин просеслә мәшғул олан шәхс нәзәрдә тутулур. Сонра әмәлә кәлән һәр ики сөзүн—истәр *газма*, истәр *газмачы — газмаг* сөзү илә бағлы олдуғу асанлыгла һисс едилир.

Түрк системли дилләрдә сөз көкүнүн дүзәлтмә сөзләр тәркибиндә бүтүн бир лексик ваһид кими иштиракы она «сөзләрин әсас мә'насыны билдирән вә дәјишмәјән һиссәсинә көк дејилир» тә'рифинин верилмәсинә сәбәб олмушдур. Һалбуки, бу тә'риф ајры-ајры конкрет сөзләрин тәркибини нәзәрә алдыгда она ујғун кәлсә дә, үмумијјәтлә дүзкүн сајыла билмәз, чүнки дүнјада дәјишмәјән һеч бир шеј јохдур. Марксизм фәлсәфәсинә көрә «һәр бир әшја, реал аләмин һәр бир тәзаһүр формасы даима һәрәкәтдә олуб инкишаф едир вә дәјишир, төрәмә вә јох олма, дағылма вә јаранма просесини кечирир»[1].

Сөз көкләринин дәјишиб-дәјишилмәмәзлији мәсәләсинә мәһз бу нөгтеји-нәзәрдән јанашылдыгда көрүрүк ки, онларын үмумијјәтлә дәјишмәмәзлији нәзәријјәси өз елми зәминини итирир. Дилимизин лексикасында тәсадүф едилән бир чох фактлар сүбут едир ки, бу дилдә дә сөз һәмишә мәфһуму мүстәгил шәкилдә лексик бир ваһид кими ифадә етмәк гүввәсиндә галмыр вә дәјишир. Бу һадисә әсас е'тибарилә дүзәлтмә сөзләрдә баш вери мәсәлән, *дағылмаг, дағытмаг, дағынты, дағыныг* сөзләринин әс көкү *дағ* үнсүрүндән ибарәтдир. Мисалда көстәрилән сөзләр мә'насындан ајдын олдуғу кими, бунларын көкүнү тәшкил ед *дағ* үнсүрүнүн дилимиздә мүстәгил ваһид кими ишләдилән *д* сөзү илә һеч бир әлагәси јохдур. Демәли, мисалларда көстәрил

[1] Бах. Краткий философический словарь, М., 1952 г., с. 103.

сөзләрин көкү олан *дағ* үнсүрү вахтилә мүстәгил бир лексик ваһид кими дилимиздә јашамыш, сөзүн фонетик дәјишиклијә уғрајараг бу шәклә дүшмүш галығыдыр.

Флектив дилләрин грамматик нормалары нөгтеји-нәзәриндән мәсәләјә јанашылмыш оларса, *дағ* үнсүрү *дағылмаг, дағытмаг, дағыныг, дағынты* сөзләринин көкү сајылмалыдыр. Бу исә бир чәһәтдән рәдд едилмәси гејри-мүмкүн олан бир дил һадисәси факты кими гәбул едилә биләр. Лакин агглүтинатив дилләрин грамматик нормалары нөгтеји-нәзәриндән мәсәләјә јанашдыгда, белә бир һөкм нә гәдәр һәгигәтә јахын олса да, дүзкүн сајыла билмәз. Чүнки флектив дилләрдә дүзәлтмә сөз тәркибиндә олан сөз көкләринин мүстәгил бир лексик ваһид кими лүғәт тәркибиндә һәмишә өз әксини тапмамасы үмуми бир грамматик гајда олдуғу һалда, агглүтинатив, о чүмләдән түрк дилләриндә буна хүсуси һалларда тәсадүф едилир вә үмуми бир сәчијјә дашымыр.

Агглүтинатив дилләрдә, о чүмләдән Азәрбајчан дилиндә өзүнү көстәрмәкдә олан бу дүзәлтмә сөзләр дахилиндә сөз көкләринин дәјишмәси вә артыг мүстәгил лексик ваһид кими лүғәт тәркибиндә ишләнмәмәси һадисәси һәмин дилләрин флективләшмә һадисәләриндән кәнарда галмадығыны вә бу мүхтәлиф системләр арасында да бир үмуми инкишаф хәттинин олдугуну көстәрир.

Бунунла белә, сөз көкләринин лүғәт тәркибиндә мүстәгил бир лексик ваһид олуб олмамасынын әһәмијјәтсизлији флектив дилләрдә бир грамматик ганун кими гәбул едилдији һалда, агглүтинатив дилләрдә әксинә олараг дүзәлтмә сөз көкләринин мүстәгил бир лексик ваһид кими лүғәт тәркибиндә иштирак етмәси вачиб шәртләрдән биридир.

Азәрбајчан дилиндә дүзәлтмә сөз тәркибиндә олан сөз көкләринин мүстәгил бир лексик ваһид кими чыхыш етмәк һүгугуну итирмәси јени лексик ваһидләрин (сөзләрин) мејдана чыхмасына хидмәт едир ки, бу да мүасир дилимиздә лексик јолла сөзләрин әмәлә кәлмәси гајдаларындан бирини јарадыр.

Дилимиздә дүзәлтмә сөз көкләринин өз мүстәгиллијини итирмәси ја бу сөзләрин архаикләшмәси вә ја өз сөвти тәркибини дәјишмәси нәтичәсиндә баш верир. Белә бир просесә мә'руз галмыш олан дүзәлтмә сөзләр өз тарихи ролуну ифа етдикдән сонра садә сөз шәклинә дүшүр вә мүасир дилин лүғәт тәркибиндә јени бир сөз көкү кими башга дүзәлтмә сөзләрин јаранмасына хидмәт едир.

Дүзәлтмә сөзләрин бу јолла садә сөзләрә чеврилмәси һадисәсиндә дүзәлтмә сөзү әмәлә кәтирмәјә хидмәт едән үнсүрләр (шәкилчиләр) фонетик дәјишиклијә уғрамыр вә әсас е'тибарилә өз формасыны мүһафизә едир. Лакин шәкилчиләр ајрылыгда һеч бир мүстәгил мә'на ифадә етмәк хүсусијјәтинә малик олмадығындан сөзүн көкү дәјишилдикдән сонра онларын дәјишилмәмәси бу сөзүн дүзәлтмә сөз кими јашамасыны тә'мин едә билир. Башга сөзлә десәк, дүзәлтмә сөзләрин тәркиби формал чәһәтдән көк вә шәкилчидән ибарәт олдуғу һалда, она дүзәлтмә сөз һүгугуну

ғазандыран вә ону дүзәлтмә сөз кими тәсбит едән шәкилчи дејил сөз көкүдүр. Она ҝөрә дә дүзәлтмә сөзүн тәркибиндә олан көк мүстәгиллијини итирән кими о садә сөзә вә шәкилчиләр өз мүстәгиллијини мүһафизә етсә дә, сөзүн фонетик тәркибини тәмсил едән ади сәс үнсүрләринә чеврилир.

Бунунла белә, шәкилчиләрин дәјишилмәмәси, мүхтәлиф шәкилчиләрин әлавәсилә һәр һансы бир көкдән мүхтәлиф сөзләрин әмәлә кәтирилмә хүсусијјәти, сөз көкү илә јени јаранан сөзүн арасындакы семантик бағлылыг мүасир дилимиздә садә сөзләрә чеврилмиш олан сөзләри мүәјјәнләшдирмәк үчүн имкан јарадыр. Белә сөзләр исә дилимизин лүғәт тәркибиндә аз дејилдир. Бунлар өз мәншәји е'тибарилә гәдим олдуғундан дилимизин даһа гәдим дөврләрини тәдгиг етмәјә, башга түрк дилләри илә олан әлагә вә мүнасибәтини ајдынлашдырмаға вә әсил Азәрбајҹан (түрк) сөзләрини мүәјјәнләшдирмәјә көмәк едир.

Көкүн дәјишмәси илә дүзәлтмә сөзләрин садә сөзләрә, јени лексик ваһидләрә чеврилмә просесиндә әсас ики јол мүшаһидә едилир: 1) сөз көкләриндә сөвти тәркибин дәјишмәси, 2) сөз көкүнүн мүстәгил сурәтдә мүәјјән мәфһум ифадә едә билмәк ҝүчүнү итирмәси.

Сөз көкләриндә сөвти тәркибин дәјишмәси ашағыдакы хүсусијјәтләрдә өзүнү көстәрир.

а) Сөз көкүнүн тәркибиндә олан һәр һансы бир сәс ихтисара дүшүр; мәсәлән,

Ојун сөзүнә *-аг,-а* шәкилчиләри артырылдыгда, көкүн икинчи һечасындакы *у* саити дүшүр вә јени сөзләр *ојна, ојнаг* шәкилләриндә тәркиб һиссәләринә (көк вә шәкилчијә) ајырмаг мүмкүн олмајан садә сөзләр кими формалашыр.

Бунун кими *ајыр* сөзүнә *-ан* шәкилчиси артырылдыгда *ы* саити дүшәрәк *ајран* сөзү, *сары* сөзүнә *-ал* шәкилчиси артырылдыгда јенә *ы* саити дүшәрәк *сарал* (маг) сөзү әмәлә кәлир ки, истәр *ајран*, истәр *сaралмаг* сөзләрини көк вә шәкилчијә ајырмаг гејри-мүмкүндүр.

б) Сөз көкүнүн тәркибиндә олан сәсләрдән бири дәјишир, мәсәлән,

Сој (маг) фе'линә *-ға* шәкилчиси артырылдыгда әмәлә кәлән дүзәлтмә сөздә көкдә олан *ј* сәси *в* сәсинә шәкилчидә олан *ғ* сәси *х* сәсинә кечәрәк *совха* сөзү әмәлә кәлир. Бунун кими *көз* (мәк) сөзүнә (фе'л мә'насында) *-кү* шәкилчиси артырылдыгдан сонра бу сөздә олан *ө* сәси *ү* сәсинә кечәрәк *күзкү* сөзүнә, *бој* сөзү *-у* әлавә едилдикдә *бөјү* сөзүнә, *бич* (мәк) сөзү *-аг* әлавә едилдикдә *бычаг* сөзүнә, *вар* (маг) мәсдәриндә *в* сәси *б* сәсинә кечәрәк бу сөз *бармаг* сөзүнә чеврилмишдир ки, бунларын һеч бирини мүасир Азәрбајҹан әдәби дилиндә көк вә шәкилчијә ајырмаг олмаз вә доғру дејилдир.

Дүзәлтмә сөзләрдә сөз көкләрини мүстәгил мәфһум ифадә едә билмәк ҝүчүнү итирәрәк садә сөзә чеврилмә просесиндә белә хүсусијјәтләр нәзәрә чарпыр.

а) Бир сыра шәкилчиләр васитәсилә ејни көкдән дүзәлән сөзләрдән бә'зиси дүзәлтмә сөз кими галдығы һалда, бә'зисиндә көк өз мүстәгиллијини итирир вә садә сөз кими формалашыр, мәсәлән, *гыр* (маг) сөзүнә *-аг, -ғы, -ма, -ов, -х, -ыг, -ынты, -ыш* шәкилчиләринин әлавәсилә дүзәлән *гыраг, гырғы, гырма, гыров, гырх, гырыг, гырынты, гырыш* сөзләрдән *гырма, гырыг, гырынты* сөзләрини дүзәлтмә сөз кими көк вә шәкилчиләринә ајырмаг мүмкүн олдуғу һалда; *гыраг, гырғы, гыров, гырх* вә һәтта *гырыш* сөзләриндә бу әмәлијјаты иҹра етмәк мүмкүн олмур.

Бунун кими *говға, говла* (маг), *говул*(маг), *говуш* (маг), *говур*(маг) сөзләринин көкү *гов*(маг) олдуғу һалда онлардан *говға, говуш*(маг), *говур*(маг) сөзләри садә сөзләр кими көтүрүлүр, көк вә шәкилчиләринә ајырмаг олмур.

Һәмчинин *дала*(маг) сөзүндән төрәмиш *далаш*(маг) сөзүнү, *гап*(маг) сөзүндән төрәмиш *гапаг, гапа*(маг), *гапан, гапы, гапыл*(маг) сөзләриндән *гапа*(маг), *гапан, гапы* вә *гапыл*(маг) сөзләрини, *гыз*(маг) сөзүндән төрәмиш *гызар*(маг), *гызын*(маг), *гызыш*(маг), *гызыл, гызарты, гызғын, гыздырма, гызылча* сөзләриндән *гызыл, гызылча* һәтта *гызар*(маг) вә *гызарты* сөзләрини көк вә шәкилчиләринә ајырмаг мә'насыз олур.

Ејни көкдән дүзәлән сөзләрдән бурада көстәрилдији кими, анҹаг бир гисминин садә сөз јеринә кечмәси просеси үмумијјәтлә дүзәлтмә сөзләрин садә сөз јеринә кечмә просесинин илк мәрһәләсини тәшкил едир. Лакин заман е'тибарилә бу просес дөврүмүзә даһа јахын бир заманда вә, демәк олар ки, дилимизин мүасир дөврүндә әмәлә кәлир. Одур ки, мүасир Азәрбајҹан әдәби дилиндә, бу һадисәјә аид јухарыда көстәрдијимиз кими мисаллара чох тәсадүф едилир.

б) Мүхтәлиф шәкилчиләр васитәсилә ејни көкдән дүзәлмиш сөзләрин һамысында көк өз мүстәгиллијини итирәрәк садә сөз кими формалашыр; мәсәлән, *ајыг, ајыл*(маг) вә *ајыр*(маг) сөзләриндә сөз көкүнүн *ај*(маг) олдуғу сөзләрин үмуми мә'насындан ајдын мә'лум олур. Һалбуки мүасир дилимиздә башга мә'нада *ај* сөзү варса да, фе'л мә'насында ишләнән *ај* (маг) сөзү јохдур.

Бу маддәдә көстәрилән сөзләрин, доғрудан да вахтилә дүзәлтмә олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк үчүн ја бу сөзләрдә мүшаһидә олунан формаларын мүасир дилимиздә мөвҹуд фәал формаларла мүгајисә едилмәси вә мәнтиги нәтиҹә чыхарылмасы, јахуд мүасир дилимиздә бу сөзләрдә иштирак едән көкләрин архаик вариантынын мөвҹуд олмасы вә јахуд белә көкләрин ғоһум түрк дилләриндән һеч олмазса бириндә тәхминән һәмин мә'нада ишләнмәси лазым кәлир: мәсәлән,

Јашмаг, јашын(маг), *јашыр*(маг) сөзләриндә ишләнмиш *јаш* үнсүрү вахтилә бу сөзләрин көкү олдуғуна вә кизләмәк мә'насында ишләндијинә шүбһә ола билмәз. Белә ки, *јашмаг* шәргдә гадынлар үзүнүн алт һиссәсини өртмәк үчүн ишләтдикләри баш